

Γιάννη Τζαβάρα¹

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΕΜΠΕΔΟΚΛΗ²

Ελληνική
Φιλοσοφική
Βιβλιογραφία

«Φιλοσοφικά Δημοσιεύματα 2017»

¹ Ο Γιάννης Τζαβάρας γεννήθηκε το 1950 στον Πειραιά. Σπούδασε στα Πανεπιστήμια της Αθήνας, του Göttingen και του Μονάχου. Δίδαξε Φιλοσοφία από το 1979 έως το 2014 στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

² Το βιβλίο: *Εμπεδοκλής ο Ακραγαντίνος, Άπαντα τα ευρισκόμενα. Δίγλωσση έκδοση*. Εισαγωγή – Μετάφραση – Σχόλια Γιάννης Τζαβάρας, Διόρθωση κειμένου Βίκυ Σπύρου-Ελληνικάκη, σελ. 264, κυκλοφόρησε τον Ιούλιο του 2017 από τις εκδόσεις «Δωδώνη». Εδώ αναδημοσιεύεται –με την ευγενική άδεια του εκδότη– ένα μέρος από την Εισαγωγή (σελ. 11-22).

1. Από τον αρχαιοελληνικό κόσμο μάς έχουν διασωθεί αναμφισβήτητα πολλές ανεκτίμητες μαρτυρίες. Ωστόσο τα μάτια μας, μαγεμένα συχνά από το μεγαλείο της Αθηναϊκής ακμής, τυχαίνει ίσως να παραβλέπουν ότι την ίδια ακριβώς εποχή άκμαζε στη Σικελία μια πόλη, που χαρακτηρίζεται από κάπως παράλληλη μοίρα με την κλασική Αθήνα: πρόκειται για τον Ακράγαντα. Αυτή η πόλη, ελληνική αποικία των αρχών του 6^{ου} αιώνα π.Χ., γνώρισε μια σημαντική άνθηση, που έμελλε να διατηρηθεί λίγα μόνο χρόνια, ώσπου να υποδουλωθεί στους Καρχηδόνιους στα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ., τέσσερα μόλις χρόνια πριν υποκύψει και η Αθήνα στον μακροχρόνιο αντίπαλο, τη Σπάρτη. Η ακμή του Ακράγαντα θα πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στο 480 π.Χ., χρονιά κατά την οποία οι Ακκραγαντίνοι νίκησαν τους Καρχηδόνιους στην Ιμέρα, άρα τον ίδιο καιρό που και οι Αθηναίοι νικούσαν στη Σαλαμίνα. Μετά από μια ολόκληρη σειρά αυταρχικών καθεστώτων, ο Ακράγας έλαμψε μέσα από ένα δημοκρατικό καθεστώς, του οποίου την εγκαθίδρυση ανέλαβε ένας πνευματικός κολοσσός, που ακόμα έως τις μέρες μας είναι αμαυρωμένος από ένα πυκνό δίχτυ ασαφών και αντιφατικών πληροφοριών: είναι ο Εμπεδοκλής.

Γεννημένος στον Ακράγαντα περί το 492 π.Χ., ο Εμπεδοκλής ήταν περίπου 20 χρόνια γηραιότερος από τον Σωκράτη και σχεδόν συνομήλικος με τον Περικλή και τον Σοφοκλή. Ωστόσο σπάνια συσχετίζεται με αυτό το χωροχρονικό πλαίσιο, επειδή η βιογραφική εικόνα που έχει παραδοθεί γι' αυτόν δεν συνταιριάζεται

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΕΜΠΕΔΟΚΛΗ

με τα δεδομένα του Αθηναϊκού ορθολογισμού. Οι αρχαίες μαρτυρίες, που αναφέρονται στη ζωή του, μας τον παρουσιάζουν καταχωνιασμένο μέσα σε ένα παράδοξο σμίξιμο μύθου και λόγου: τον περιγράφουν ως γιατρό και συνάμα ως μάγο, ως επιστήμονα και συνάμα ως καλλιτέχνη, ως πολιτικό ηγέτη και συνάμα ως ιερέα. Και πράγματι: ενώ λέγεται ότι ασκούσε το επάγγελμα του γιατρού, μαρτυρείται επίσης ότι έκανε θαύματα και κριτικάρεται ως τσαρλατάνος. Ενώ φέρεται ως ποιητής ενταγμένος στη μακροχρόνια παράδοση της επικής ποίησης, το έργο του φανερώνεται εμφορούμενο από πρωτοπόρες επιστημονικές αξιώσεις και στέρεα θεμελιωμένες φιλοσοφικές συλλήψεις· και μάλιστα από τον Αριστοτέλη ο Εμπεδοκλής χαρακτηρίζεται ως επινοητής της ρητορικής τέχνης³, η οποία στόχευε στην εσκεμμένη πειθώ. Ενώ είναι γνωστό ότι έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στις πολιτικές διεργασίες της πατρίδας του μέχρι του σημείου να εξοριστεί και να πεθάνει στην ξενιτιά, ο Εμπεδοκλής αναφέρεται και ως ιεραποστολική μορφή που πλανιόταν από πόλη σε πόλη, κήρυσσε τον εξιλασμό από τις αμαρτίες και έπειθε τα πλήθη για τις υπερφυσικές του ικανότητες, χάρη στις οποίες έφτασαν να τον τιμούν σαν θεό – ό-

³ Δες Διογένη Λαέρτιου, *Βίοι φιλοσόφων* VIII, 57 = D.-K. 31 A 1. Δες ακόμα Σέξτου Εμπειρικού, *Adversus mathematicos* VII, 6 = D.-K. 31 A 19. Όταν αναφέρομαι στις μαρτυρίες γύρω από τη ζωή και τη διδασκαλία του Εμπεδοκλή, παραπέμπω συνήθως στην έκδοση των H. Diels - W. Kranz (συντομογραφικά: D.-K.) επισυνάπτοντας τον αριθμό του κεφαλαίου και την ένδειξη A. Όταν όμως παραπέμπω στα ίδια τα αποσπάσματα του Εμπεδοκλή, αναφέρω μόνο τον αριθμό του αποσπάσματος (πάντα στην έκδοση των D.-K.) και τον αριθμό του στίχου.

Γιάννη Τζαβάρα

πως και ο ίδιος καυχείται στο απόσπ. 112. Είναι προφανές ότι δεν χωρά μέσα στα πλαίσια του Αθηναϊκού διαφωτισμού⁴.

Πολλές από τις πληροφορίες γύρω από τη ζωή του Εμπεδοκλή δεν πρέπει να αληθεύουν, γιατί τείνουν να τον εισαγάγουν μέσα στη μυστηριακή εκείνη ατμόσφαιρα που οδήγησε στη θεοποίησή του. Ωστόσο δεν

⁴ Είναι αξιοσημείωτο ότι δύο μεγάλοι θαυμαστές του Εμπεδοκλή, ο ποιητής Φρ. Χαϊλντερλιν (1770-1843) και ο στοχαστής Φρ. Νίτσε (1844-1900), ύμνησαν με βαθύ σεβασμό όχι μονόπλευρα τον εμπεδοκλείο στοχασμό αλλά συνάμα και την εμπεδοκλεία προσωπικότητα μέσα στον αμφιλεγόμενο χαρακτήρα της. Αυτό που έλκυσε καταρχήν τον Χαϊλντερλιν, είναι η θρυλούμενη αυτοκτονία του Εμπεδοκλή μέσα στο ηφαίστειο της Αίτνας, αλλά και η πρωτότερη διαστοχαστική πορεία αυτοπραγμάτωσης ως μετάβαση προς τον τραγικό όλεθρο. Γράφοντας την τραγωδία *Ο θάνατος του Εμπεδοκλή*, ο Χαϊλντερλιν τονίζει λεκτικά και σκηνικά τη στενή συνάφεια ανάμεσα στο γίγνεσθαι και στον όλεθρο, που ο Εμπεδοκλής διατράνωσε με τη σκέψη του και με τη ζωή του. (Δες το βιβλίο του Uno Hölscher, *Empedokles und Hölderlin*, Frankfurt 1965, και το άρθρο της Ingeborg Hochmuth, “Empedokles in Hölderlins Trauerspiel”. *Das Altertum* 17 (1971), 43-58). Αφετέρου ο Νίτσε τόνισε με αναφορά στον Εμπεδοκλή την πεποίθησή του ότι δεν είναι Αθηναϊκή η ανώτατη μορφή τραγωδίας, και ότι το τυφλό, άλογο στοιχείο που εκφράζεται με τις δύο εμπεδοκλείες «ορμές του Έρωτα και του Μίσους» υπήρξε μια κορυφαία εκδήλωση ανθρώπινου πάθους, όπου δεν μπόρεσε να φτάσει ο σωκρατικός και μετασωκρατικός διανοητισμός (δες το Νιτσεικό κατάλογο: *Wissenschaft und Weisheit im Kampfe*). Την τραγωδία που ο Νίτσε σχεδίαζε να γράψει με κύριο ήρωα τον Εμπεδοκλή, επεξεργάζεται το άρθρο: Clémence Ramnoux,; “ ‘Les fragments d’ un Empédocle’ de Fr. Nietzsche”. *Revue de Métaphysique et de Morale* 70 (1965), 199-212.

αποκλείεται να κρύβεται κάποια παραλλαγμένη αλήθεια κάτω από όσα θρυλούνται γι' αυτόν, ας είναι και τα πιο απίθανα. Έτσι π.χ., όταν κάποτε έπνεαν υπερβολικά σφοδροί άνεμοι και κινδύνευε να καταστραφεί η εσοδεία, λέγεται ότι έβαλε να φτιάξουν ασκούς από δέρμα γαϊδάρου και να τους τεντώσουν πάνω από το πιο στενό μέρος της χαράδρας, για να εμποδίσουν τη δυνατή πνοή των ανέμων⁵. μετά από αυτό, ήταν φυσικό να προκύψει γι' αυτόν η φήμη ότι μπορούσε να σταματήσει τους ανέμους – μια φήμη που μοιάζει να την προκαλεί ο ίδιος με όσα γράφει στο απόσπ. 111,3. Αλλά σχεδόν για όλες αυτές τις έμμεσες πληροφορίες γύρω από τη ζωή του, το θάνατό του και τις θεωρίες του, μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε, με κίνδυνο να διαμορφώσουμε μια εντελώς λαθεμένη εικόνα για την προσωπικότητά του.

2. Δύσπιστα θα πρέπει να αντιμετωπιστούν και κάποιες από τις πληροφορίες που διαθέτουμε σχετικά με το συγγραφικό έργο του Εμπεδοκλή. Κανένα ολόκληρο έργο του δεν διαθέτουμε. Κυρίως χάρη σε παραθέματα μεταγενέστερων συγγραφέων διασώθηκαν αποσπάσματα από δύο έργα του: από το *Περί φύσεως* και τους *Καθαρισμούς*. Υπάρχουν ωστόσο πληροφορίες ότι ο Εμπεδοκλής έγραψε και πολλά άλλα έργα: ένα ποίημα σχετικά με την επίθεση του Ξέρξη κατά της Ελλάδας, ένα προοίμιο στον Απόλλωνα, τραγωδίες, επιγράμματα και ένα πεζό ιατρικό σύγγραμμα. Δύσκολο να αποφασιστεί, τι από όλα αυτά αληθεύει.

⁵ Δες Διογένη Λαέρτιου, *Βίοι φιλοσόφων* VIII, 60 (= D.-K. 31 A 1).

Ακόμα και από τα διασωσμένα αποσπάσματα των εμπεδόκλειων έργων, είναι προβληματικό να αποκομίσουμε μια επαρκή ιδέα γι' αυτά τα έργα ως σύνολο. Από τον Σουίδα⁶ πληροφορούμαστε ότι το *Περί φύσεως* απετελείτο από δύο βιβλία που έφταναν τους 2.000 στίχους, ο Ιωάννης Τζέτζης αναφέρει του ίδιου έργου και ένα τρίτο βιβλίο. Ο Διογένης Λαέρτιος⁷ ανεβάζει τους στίχους του *Περί φύσεως* και των *Καθαρμών* σε 5.000. Αλλά και αυτές οι στρογγυλοποιημένες αριθμητικές εκτιμήσεις θεωρούνται αμφισβητήσιμες. Για τα αποσπάσματα που μας έχουν διασωθεί, τίθεται το ζήτημα αν ανήκουν στο *Περί φύσεως* ή στους *Καθαρμούς*, γιατί οι συγγραφείς που τα παραδίδουν, σπάνια το επισημαίνουν. Και ποιοι στίχοι ανήκουν στο Προοίμιο κάθε έργου, ποιοι στίχοι προηγούνται και ποιοι έπονται, δεν είναι διόλου ευκολοαπάντητα ερωτήματα. Έτσι, ανοίγεται ένα ευρύτατο πεδίο έρευνας στη φιλολογική επιστήμη, που παρά τις πολυετείς επανειλημμένες προσπάθειες δεν μπορεί σήμερα να καυχηθεί για τελεσίδικες γνώσεις.

Αλλά αυτή η *φιλολογική* προσέγγιση στον Εμπεδοκλή δεν πρέπει να αναλάβει την αποκλειστική ερμηνευτική καθοδήγηση. Στις ημέρες μας η φιλολογική μελέτη του εμπεδόκλειου κειμένου επικρατεί επιμένοντας στην επιφάνεια (*έπιπολάζουσα*), ενώ είναι αντίθετα αναγκαίο να σκεφτούμε *σκάφτοντας*, δηλαδή εισδύοντας στις ρίζες. Το κείμενο είναι εξαιρετικά προκλητικό για μια *φιλοσοφική* καλλιέργεια. Η φιλολογική δουλειά μόνο ως βοηθητικό εργαλείο μπορεί να ισχύσει στα μάτια του φιλόσοφου ερευνητή. Το κεί-

⁶ Δες D.-K. 31 A 2.

⁷ Δες Διογένη Λαέρτιου, *Βίοι φιλοσόφων* VIII, 77 (= D.-K. 31 A 1).

μενο προσφέρεται κύρια για μια διαστοχαστική εμβάθυνση, που θα το αποσπάσει από την υπερδισχιλιετή παρελθοντική του διάσταση και θα το καταστήσει ένα ανοιχτό πεδίο διαχρονικής και γι' αυτό επίκαιρης φιλοσοφικής αναμέτρησης.

3. Ο Εμπεδοκλής είναι εκείνος ο στοχαστής, που ανέλαβε να γεφυρώσει το χάσμα που άνοιξαν ανάμεσά τους οι δύο τεράστιες φιλοσοφικές μορφές: Ηράκλειτος ο Εφέσιος και Παρμενίδης ο Ελεάτης. Ένα τέτοιο διαστοχαστικό μέλημα δεν ήταν διόλου μηδαμινό· απαιτούσε την τόλμη και την αντοχή, να ιδωθούν οι προϋποθέσεις πάνω στις οποίες στηρίχτηκαν και οι ιδιομορφίες χάρη στις οποίες απομονώθηκαν αυτές οι δύο προγενέστερες μορφές. Η ιωνική ιδιοσυγκρασία αφενός και η ελεατική ιδιοσυγκρασία αφετέρου όφειλαν, μέσα από μια ριζικά αναθεμελιωμένη, συγκριτική και διακριτική διεργασία, να συμπτυχθούν σε ένα ανώτερο, κριτικά επεξεργασμένο επίπεδο.

Το κοινό στοιχείο, που συνενώνει κατά βάθος τις προσπάθειες του Ηράκλειτου και του Παρμενίδη, είναι η αναζήτηση της ουσίας. Τα έργα των δύο αυτών στοχαστών τιτλοφορούνται (είτε από τους ίδιους είτε από μεταγενέστερους) με τον κοινό τίτλο: *Περί φύσεως*, δηλαδή: «Περί της ουσιώδους φύσης των όντων». Καθένας από τους δύο στοχαστές διέγινωσε ως ουσιώδες κάτι διαφορετικό – αλλά και οι δύο προϋπέθεσαν ότι η *φύσις* είναι κάτι υπαρκτό και αναμφισβήτητο. Ο Ηράκλειτος παραδέχεται ότι η ουσιώδης φύση είναι καταχωνιασμένη, επειδή βασικό της χαρακτηριστικό είναι η τάση να αποκρύβεται: *φύσις κρύπτεσθαι*

Γιάννη Τζαβάρα

*φιλεί*⁸. Κι όμως αυτό δεν φαίνεται να τον αποθαρρύνει, αλλά ίσα-ίσα υπόσχεται ότι θα διεξέλθει «διηγούμενος» το κάθε τι σύμφωνα με αυτήν ακριβώς την καταχωνιασμένη ουσία (Ηρακλείτου απόσπ. Β1): *ἐγὼ διηγέομαι κατὰ φύσιν διαιρέων ἕκαστον καὶ φράζων ὅπως ἔχει*.

Ο Παρμενίδης θα χαρακτηρίσει την ουσία των όντων με μια λέξη, που ενώ μοιάζει με ταυτολογική έκφραση, διατυπώνει όλη τη βαθύτητα του οντολογικού προβλήματος. Η θεώρησή του κορυφώνεται στη λέξη: *ἔστιν*⁹: η ουσία των όντων είναι, και δεν μπορεί παρά να είναι. Αυτή η πεποίθηση στηρίζεται στο αδιάσπαστο της ουσίας: η ουσία δεν είναι τούτο ή εκείνο, που μπορεί να είναι μπορεί και όχι· η ουσία δεν είναι κατά κάποιον τρόπο, ώστε κατά κάποιον άλλο τρόπο να μην είναι· δεν είναι ούτε κάτι ούτε κάπως· απλά είναι.

Ο Εμπεδοκλής δεν ικανοποιείται με αυτό τον άκρατο μονισμό, που δέχεται μια σταθερή ουσία και αποκλείει κάθε τι άλλο. Θέτει την έννοια μιας αμετάβλητης και αυθύπαρκτης ουσίας σε ριζική αμφισβήτηση. Αν η ουσία «είναι», θα πρέπει να είναι ουσία κάποιου όντος, δηλαδή αλληλένδετη με κάτι, του οποίου είναι ουσία· θα πρέπει να είναι: *φύσις τινός*. Αλλά ακόμα και αυτό ο Εμπεδοκλής θα το αρνηθεί. Η απάντησή του στο οντολογικό ερώτημα, όσο παράξενα ή επαναστατικά και αν ηχεί, διατυπώνεται με αυτόν τον αποφασιστικό και τελεσίδικο τρόπο: *φύσις οὐδενός ἔστιν* (απόσπ. 8,1) = «δεν υπάρχει ουσία κάποιου». Με αυτόν τον παταγώδη τρόπο γκρεμίζεται το οικοδόμημα

⁸ Ηρακλείτου απόσπ. Β123. (Παραπέμπω πάντα στην αρίθμηση των D.-K.).

⁹ Δες Παρμενίδα αποσπ. Β2,3 και Β8,2.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΕΜΠΕΔΟΚΛΗ

«περί φύσεως», που μάχονταν να θεμελιώσουν οι προγενέστεροί του στοχαστές.

Πώς μπόρεσε ο Εμπεδοκλής να φτάσει σε ένα τέτοιο συμπέρασμα; Προτού απαντηθεί αυτό το ερώτημα, αξίζει να ιδωθεί το επίτευγμα που επετεύχθη: ο Εμπεδοκλής γεφυρώνει το χάσμα ανάμεσα στον Εφέσιο και στον Ελεάτη σοφό, όχι αναμειγνύοντας τις «θεωρίες» του ενός με εκείνες του άλλου, αλλά καταρρίπτοντας τον κοινό στόχο των προσπαθειών τους. Οι δύο κατά γενική ομολογία αντίθετοι στοχαστές χάνουν διαμιάς το ελάχιστο έδαφος που τους ενώνει: η τομή που πραγματώνει ο Εμπεδοκλής φτάνει έως τις βαθύτερες ρίζες.

Το πρόβλημα, στο οποίο επικεντρώνεται ο στοχασμός του Εμπεδοκλή, δεν είναι πια το πρόβλημα της ουσίας. Θέλω να πιστεύω – σύμφωνα με μια γενναία ερμηνευτική τάση της πρόσφατης βιβλιογραφίας¹⁰ – ότι ο Εμπεδοκλής συγκεντρώνει τις νοητικές του δυνάμεις γύρω από ένα ζήτημα, που όλο και περισσότερο (χάρη ίσως στην επίδραση της Πυθαγόρειας σχολής) μπαίνει τότε στο κέντρο του ενδιαφέροντος: πρόκειται για το *πρόβλημα της ζωής*. Άμεσα αντικείμενα μελέτης γίνονται για τον Εμπεδοκλή «τα θνητά» και όχι πια «το

¹⁰ Αναφέρω τους Uvo Hölscher: *Empedokles und Hölderlin* (Erw. Fassung eines Vortrags). Frankfurt a.M., Insel-Verlag 1965, σ. 26 κ.ε. και N. van der Ben: *The poem of Empedocles' Peri Physios. Towards a new edition of all the fragments: thirty-one-fragments*. Amsterdam 1975, σ. 60 κ.ε. Αυτοί, όπως και άλλοι ερμηνευτές, στρέφονται ενάντια στην επί καιρό καθιερωμένη άποψη, ότι ο Εμπεδοκλής ενδιαφέρεται κυρίως για μια κοσμογονία, την οποία περιγράφει ως αποτελούμενη από μια κυκλική εξέλιξη τεσσάρων περιόδων, γνωστή ως «κοσμικός κύκλος» (cosmic cycle).

ον» ή «τα όντα»¹¹. Με αυτή τη μετάθεση του ενδιαφέροντος, τα φιλοσοφήματα των προγενέστερων στοχαστών εισάγονται σε έναν καινούριο φωτισμό. Οι οντολογικές και κοσμολογικές διαγνώσεις των προγενέστερων κρίνονται κάτω από το φως και το σκοτάδι μιας πιο συγκεκριμένης περιοχής, που είναι η ανθρώπινη αλλά κατ' επέκταση και κάθε είδους ζωή.

Σίγουρα ο Εμπεδοκλής δεν πρέπει να συγγέεται με ένα σύγχρονο βιολόγο, που μελετά τη ζωή στις επιμέρους εκφάνσεις της. Όπως οι Ίωνες και οι Ελεάτες ενδιαφέρθηκαν να διερευνήσουν εκείνα τα απώτερα *θεμέλια*, στα οποία στηρίζεται η κοσμική τάξη, και κατέληξαν σε κάποιες πρωτοπηγές (*ἀρχαί*), απ' όπου αντλείται απαρχής και όπου καταλήγει κάθε τι κόσμιο, έτσι και ο Εμπεδοκλής θα αναζητήσει τις *ρίζες*, πάνω στις οποίες στεριώνεται και από τις οποίες αντλεί την αρχική του γέννα και τους εξακολουθητικούς χυμούς ύπαρξης το οικοδόμημα κάθε ζωής. Επηρεασμένος ίσως από την Πυθαγόρεια λατρεία της «τετρακτύος» ο Εμπεδοκλής καταλήγει στην πεποίθηση ότι αυτές οι ρίζες – τις οποίες ονομάζει με τον χαρακτηριστικό τίτλο: *ρίζωματα*¹² – δεν είναι περισσότερες ή λιγότερες

¹¹ Έτσι, αν ξαναδιαβάσουμε πληρέστερα το παραπάνω αναφερόμενο χωρίο (απόσπ. 8, 1-2), θα ιδούμε ότι το πεδίο, πάνω στο οποίο αποφασίζεται το ερώτημα για την ουσία, δεν είναι άλλο από τα έμβια, θνητά όντα: *φύσις οὐδενὸς ἔστιν ἀπάντων | θνητῶν* (= «ουσία δεν έχει κανένα | απ' τα θνητά»).

¹² Δες Εμπεδοκλή απόσπ. 6,1. Πιστεύω ότι είναι βασικό λάθος ορολογίας αυτό που συμβαίνει ευρύτατα στη σύγχρονη βιβλιογραφία και δείχνει με πόσο λίγη σοβαρότητα διαβάζεται το αρχαίο κείμενο, όταν τα τέσσερα εμπεδοκλεία ρίζωματα αναφέρονται ως «στοιχεία». Πρόκειται προφανώς για Δημοκρίτειο και Αριστοτελικό κατάλοιπο εκείνης της αναζήτησης, που προσπάθησε να ανασυντάξει την ουσία των

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΕΜΠΕΔΟΚΛΗ

από τέσσερις: φωτιά, γη, αέρας και νερό. Χάρη σ' αυτή τη διάγνωση ο Εμπεδοκλής διασφαλίζει τη συγγένεια και την ενότητα όλων των ζωντανών οργανισμών, αφού όλοι αυτοί οι οργανισμοί ριζώνουν στις ίδιες τέσσερις ρίζες. Η τεράστια ποικιλία των φυτών, των αγριμιών, των πτηνών, των ψαριών, των ανθρώπων, ακόμα και των θεών (δες π.χ. την απαρίθμηση που κάνει ο Εμπεδοκλής στο απόσπ. 21, 10-12) ανάγεται έτσι στην ευσύνοπτη συγγένεια των τεσσάρων ριζωμάτων.

Μετά από δυόμιση χιλιετίες είναι δύσκολο να συλλάβουμε σήμερα το νόημα που είχαν για τον Εμπεδοκλή αυτά τα τέσσερα «υλικά». Ωστόσο με μια προσεκτική μελέτη των σχετικών χωρίων μπορεί να προκύψει η επίγνωση τού πόσο βαθιά μέσα στη συνείδηση του Ακραγαντίνου ήταν θεμελιωμένα αυτά τα ριζώματα, και πόσο πλούσιους χυμούς όφειλαν να παρέχουν στα θνητά όντα. Πρωτοπαρουσιάζοντάς τα ο Εμπεδοκλής τα συστήνει με θεϊκά ονόματα, για να αναδείξει τη θεϊκή τους υπόσταση¹³. Προς τούτο δεν επιλέγει τυχαίους θεούς, αλλά αντίθετα κορυφαίους: έτσι π.χ. η φωτιά είναι ο *Ζεύς*, δηλαδή ο *ζέων*, αυτός που φλέγεται και παρέχει τη «σπίθα της ζωής» στα έμβια όντα· αυτή η *ζέση* της θεϊκής φωτιάς δεν μπορεί παρά

όντων και της ζωής από *στοιχειώδη* σωματίδια, ταυτίζοντας συχνά τους όρους «*στοιχεῖα*» και «*ἀρχαί*». Αλλά ο Εμπεδοκλής ενδιαφέρεται μόνο για τις *ευρύτερες* (και όχι μόνο υλικές, ούτε ποσοτικά συλλήψιμες) ρίζες, από τις οποίες έχουν συντεθεί με επιμερισμό και αντίστροφα μέλλουν να αποσυντεθούν με επιστροφή στις ρίζες όλα τα έμβια όντα. Αυτό το *μυστήριο* της ζωής δεν κατορθώνει να αποδώσει ο όρος «*στοιχεῖα*». Το πόσο «κοινότοπη» (σύμφωνα με την κριτική του Χάιντεγκερ) είναι η Αριστοτελική θεώρηση, καταδεικνύεται χάρη σε κάποιες βαρυσήμαντες έννοιες, όπως είναι η έννοια του χρόνου.

¹³ Δες Εμπεδοκλή απόσπ. 6.

Γιάννη Τζαβάρα

να είναι θεμελιώδες χαρακτηριστικό του ζῆν. Είναι αναμφισβήτητο ότι ο Εμπεδοκλής ακολουθεί εδώ πιστά τον διαστοχαστικό δρόμο που άνοιξε ο Ηράκλειτος, όταν διέβλεπε τη ζωή ως βασική ιδιότητα και ως παντοτινό συνακόλουθο της φωτιάς, την οποία χαρακτήριζε ως *πῦρ αείζων*¹⁴, και όταν διαπίστωνε ότι ο Ζεὺς ως προσωποποίηση του κεραυνού, αυτής της θεϊκής φωτιάς, κυβερνάει τα πάντα¹⁵.

Ἦδη σ' αυτή την πρώτη παρουσίαση των τεσσάρων ριζωμάτων ο Εμπεδοκλής ενδιαφέρεται προπάντων να επισημάνει τον στενό σύνδεσμό τους με τη ζωή. Ἐτσι, παρατηρεῖ ότι το κύριο χαρακτηριστικό της Ἦρας, η οποία αποτελεί προσωποποίηση της γης, ἐγκείται στο ότι «φέρει», δηλαδή προσφέρει και κουβαλάει, τη ζωή· η Ἦρα-γη είναι ο γόνιμος και ανθεκτικός φορέας ο επιφορτισμένος να φέρει το φορτίο των ἐμβίων ὄντων: είναι *φερέσβιος*¹⁶. Ὅσον αφορά την προσωποποίηση του αέρα, που είναι ο Αἴδωνεύς, είναι ἐντυπωσιακό ότι αυτός ο βασιλιάς των νεκρών, ο Ἄδης (= *Αἶδης, Αἰδωνεύς*), ἰσχύει ως ρίζα ζωής· ὡστόσο ἐδώ ο Εμπεδοκλής δεν θεωρεῖ ἀπαραίτητο ἕναν περαιτέρω χαρακτηρισμό, γιατί ἤδη αυτό το ὄνομα υποδηλώνει ἀρκετά αυτό που χρειάζεται: ο Αἴδωνεύς (= *α* στερητικό + *ιδεῖν*) είναι το ἀόρατο συνακόλουθο της ζωής: η περιοχή του θανάτου· γιατί ἐάν δεν βλέπεται η ἀόρατη ρίζα του θανάτου, κάθε θεώρηση της ζωής παραμένει ἀρριζη. Τέλος, ο Εμπεδοκλής χρησιμοποιεῖ μια ποιητικότερη ἐκφραση, για να δηλώσει τη σχέση του νερού με τη ζωή: η Νήστις, η θεϊκή προσωποποίηση του νερού, είναι ἐκείνη η *νηστική*, πεινασμένη, στερημένη ἀπό ζωή θεότητα του κάτω κόσμου, που με τα δάκρυά

¹⁴ Δες Ηρακλείτου ἀπόσπ. Β30.

¹⁵ Δες Ηρακλείτου ἀπόσπ. Β64.

¹⁶ Δες Εμπεδοκλή ἀπόσπ. 6,2.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΕΜΠΕΔΟΚΛΗ

της κατορθώνει να φτιάχνει μια πηγή θνητότητας (απόσπ. 6,3): *δακρύοις τήγει κρούνομα βρότειον*¹⁷. Έτσι το νερό δηλώνεται ως ρίζα ζωής με το νόημα ότι αποτελεί το ρευστό στοιχείο (*νήστις* < *νάω* = «ρέω») των θνητών όντων, εικονιζόμενο στον δακρύβρεχτο πόνο για την περιοχή του θανάτου.

Οι τέσσερις ρίζες των θνητών συνίστανται στην προσφορά ζωής (γη) και στην προσφορά θανάτου (αέρας), συνίστανται στην κρυφή φωτιά που σπιθοβολάει ζωή (*πῦρ*) και στο κρυφό δάκρυ ως σημάδι της επίγεια ρευστότητας (*ὑδωρ*). Αυτά τα τέσσερα ριζώματα καταδεικνύουν σε πρώτο επίπεδο ότι η ζωή έχει τις ρίζες της και στον θάνατο, και είναι σ' αυτόν εξίσου γερά θεμελιωμένη όσο και στη γη ως φορέα ζωής. Αλλά τι θα πει αυτό συγκεκριμένα σε σχέση με τη ζωή κάθε θνητού όντος; Ακριβώς χάρη στην ανακάλυψη των τεσσάρων ριζωμάτων, ο Εμπεδοκλής παρέχει το μήνυμα ότι ο στενός δεσμός της ζωής με το θάνατο αναρρεί και εξαφανίζει κάθε έννοια θανάτου. Τα ριζώματα είναι εκείνες οι ρίζες, που μας συνδέουν με το πριν και το μετά της ζωής και καθιστούν αντιφατική αυτή τούτη την έννοια της θνητότητας. Αυτό το συμπέρασμα συνδέεται άρρηκτα με την παραπάνω αναφερόμενη εμπειρόκλεια επίθεση ενάντια στην έννοια της *φύσεως* ως ουσίας (απόσπ. 8, 1-2):

*φύσις οὐδενὸς ἔστιν ἀπάντων
θνητῶν, οὐδέ τις οὐλομένου θανάτοιο τελευτή.*
Μεταφράζω:

«Ουσία δεν έχει κανένα

¹⁷ Μεταφράζω κάπως ελεύθερα: «[Η Νήστις που] δακρύνοντας θνητό κρουνό αναβρύνει».

απ' τα θνητά, ούτε τέλος με ολέθριο θάνατο».

Εδώ γίνεται αρχικά σαφές ότι κεντρική δεν είναι για τον Εμπεδοκλή η έννοια «ουσία» (*φύσις*), αλλά τα όντα τα προικισμένα με ζωή (*τὰ θνητά*). Αυτά είναι τα όντα σε σχέση προς τα οποία τίθεται και αίρεται η έννοια της ουσίας. Η ζωή των θνητών όντων είναι οντολογικά πρωτύτερη, δηλαδή βαθύτερα ριζωμένη, από κάθε φυσιοκρατικά ή κοσμολογικά νοούμενη μόνιμη υπόσταση – όπως είναι το παρμενίδειο *ἀκίνητον ἔόν*. Τα θνητά όντα, γερά θεμελιωμένα στις τέσσερις ρίζες τους, δεν χαρακτηρίζονται από εκείνη τη μόνιμη υφή ενός κατά πάντα ακίνητου όντος, ακριβώς επειδή είναι μεταβλητά και θνητά· αλλά χάρη στα ίδια ετούτα ριζώματα, τα θνητά όντα υπερβαίνουν και αυτόν τούτο το θάνατο, τη μετάβαση στην ανυπαρξία. Τα θνητά παύουν να νοούνται ως θνήσκοντα! Μεγαλύτερη ρήξη με την παράδοση – αλλά και με αυτή τούτη την «κοινή λογική» – δεν μπορούσε να επιτευχθεί πάνω στην έννοια της ζωής. Τα ζωντανά όντα ούτε ακινητούν ούτε κινούνται προς τη θανατική ανυπαρξία.

Το εμπεδόκλειο ερώτημα τίθεται έτσι ολοένα και πιο έντονο: Τι θα πει, λοιπόν, «ζωή»;

4. Η ζωή χαρακτηρίζει εκείνα τα θνητά όντα, που ούτε παραμένουν ακίνητα ούτε μεταβάλλονται πεθαίνοντας. Το μυστήριο της ζωής δεν μπορεί να ιδωθεί εγγύτερα, εάν δεν μελετηθεί η έννοια της κίνησης με το γενικό νόημα της αλλαγής. Πάνω σ' αυτή την έννοια οι προγενέστεροι του Εμπεδοκλή στοχαστές είχαν σκεφτεί εις βάθος και είχαν αφήσει πίσω τους διαστο-

χαστικά επιτεύγματα με διαιώνια ισχύ. Ωστόσο ο Εμπεδοκλής δεν φαίνεται να ενστερνίστηκε αστόχαστα αυτά τα επιτεύγματα.

Γράφει ο Ηράκλειτος στο απόσπ. B51: *Οὐ ζυ-νιᾷσιν ὄκως διαφερόμενον ἐωυτῷ ζυμφέρεται· παλίντο-νος ἄρμονίη ὄκωσπερ τόξου καὶ λύρης*. Ο Ε.Ν. Ρούσσος μεταφράζει ως εξής: «Δεν καταλαβαίνουν πώς [κάτι] αμόνοιαστο με τον εαυτό του μονοιάζει· παλίντονη συναρμογή όπως του τόξου και της λύρας». Σ' αυτό το απόσπασμα ο Ηράκλειτος φαίνεται να έχει καταθέσει μια από τις θεμελιωδέστερες σκέψεις του σχετικά με την κίνηση. Την απευθύνει, μάλιστα, προς όλους εκείνους που τόσο στις ημέρες του όσο και στις δικές μας ημέρες *οὐ ζυνιᾷσιν* = «δεν συνέρχονται» γύρω από εκείνο το «κοινό» δεδομένο που είναι ο λόγος – αυτό που στις ημέρες μας κατάντησε να νοείται ως «κοινή λογική». Τέτοιοι άνθρωποι είναι δύσκολο να συλλάβουν την κίνηση, όχι επειδή δεν μπορούν να βιώσουν εμπειρικά τις κάθε είδους αλλαγές, αλλά επειδή δεν κατορθώνουν να αναχθούν σ' εκείνη τη βαθύτερη νοητική «κοινότητα» (= ταυτότητα, ενότητα), που θα τους παράσχει την επίγνωση του συνταυτισμού των πιο ακραία διά-φερόμενων και άρα διαφορετικών. Γίνεται σαφές ότι κατά τον Ηράκλειτο δεν μπορεί να συλληφθεί η έννοια της αλλαγής, της διαφοροποίησης, εάν δεν τεθεί πάνω στο θεμέλιο της ταυτότητας όσων διαφοροποιούνται: Όσα διά-φέρονται, ουσιαστικά φέρονται προς τον εαυτό τους (*ἐωυτῷ ζυμφέρεται*): μεταβαλλόμενα γίνονται αυτό που πράγματι είναι.

Αυτή η ταύτιση του Γίγνεσθαι και του Είναι αποτελεί το θεμέλιο της ηρακλείτειας θεωρίας, που ερμηνεύεται σήμερα με τον παρερμηνεύσιμο χαρακτηρισμό «σύγκρουση και συναρμογή αντιθέτων». Η λέξη «αντίθετα» δεν ανήκει στο λεξιλόγιο του Ηράκλειτου,

Γιάννη Τζαβάρα

και είναι μια χοντροκομμένη εγκαθίδρυση μεταγενέστερου όρου και τρόπου σκέψης μέσα στο προσωκρατικό σκέπτεσθαι, ο οποίος καθοδήγησε από τότε και έως τις ημέρες μας κάθε συσχετισμό αντιθέτων με αποκορύφωμα τη χεγκελιανή διαλεκτική σύνθεση τιθέμενων και αντιτιθέμενων.

Ο Ηράκλειτος μιλά για κάτι αντίρροπα διά-φερόμενο και συμ-φερόμενο. Αυτό το «κάτι», που μεταγενέστερες ερμηνείες το ονόμασαν *ὄν* ή *ἔν*, βρίσκει τον εαυτό του κατά το μέτρο που τον μεταβάλλει: είναι κατά το μέτρο που γίνεται. Ο Ηράκλειτος δεν μπόρεσε ή δεν θέλησε να πει, ποιο είναι αυτό το κάτι· ωστόσο δεν παρέλειψε να δώσει παραδείγματα τέτοιας εναντιόδρομης κίνησης αναφέροντας π.χ. ημέρα και νύχτα, χειμώνα και θέρος, πόλεμο και ειρήνη, κόρο και λιμό¹⁸, και αποδίδοντάς τους μονολεκτικά και πολυσήμαντα τον όρο «*θεός*»¹⁹. Είναι πάντως φανερό ότι δεν ενδιαφέρθηκε τόσο για κάποια όντα που μεταβάλλονται και έτσι πραγματοποιούνται, όσο για το «*θεικό*» φαινόμενο της συνύφανσης διαφοροποίησης-συνταυτισμού, κίνησης-ακινησίας, που είδαμε να το ονομάζει στο απόσπ. B51: *παλίντονος ἄρμονίη* = «αντίρροπη συναρμογή».

Αυτή την ιδέα θα στοχαστεί εις βάθος ο Εμπεδοκλής εφαρμόζοντάς την πάνω στο καινούριο αντικείμενο μελέτης: στα ζωντανά. Θα διαπιστώσει αρχικά ότι πρόκειται για δύο διαφορετικές μεταβολές: αυτό που ονομάστηκε «*διαφοροποίηση*» είναι μια μεταβολή του ενός σε πολλά· αντίστροφα ο «*ταυτισμός*» είναι μια μεταβολή των πολλών σε ένα. Τα θνητά όντα ως τέτοια πραγματοποιούν και τις δύο αυτές αλλαγές:

¹⁸ Δες Ηρακλείτου απόσπ. B67.

¹⁹ Ο.π.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΕΜΠΕΔΟΚΛΗ

*δίπλ' ἐρέω· τοτὲ μὲν γὰρ ἐν ἠϋζήθη μόνον εἶναι
ἐκ πλεόνων, τοτὲ δ' αὖ διέφνυ πλέον' ἐξ ἑνὸς εἶναι.
δοιὴ δὲ θνητῶν γένεσις, δοιὴ δ' ἀπόλειψις²⁰.*

Μεταφράζω:

«Κάτι διπλό θα πω. Άλλοτε αυξάνεται ὡστε να εἶναι ἕνα μόνο του απ' τα πολλά, άλλοτε διαχωρίζεται σε πολλά από ἕνα.

Διπλή εἶναι η γέννα των θνητῶν, διπλή και η αποδόμησή τους».

Το υπό συζήτηση θέμα χαρακτηρίζεται με την πρώτης κιάλας λέξη αυτού του χωρίου: *διπλᾶ*. Το θέμα εἶναι η *διπτότητα* που εμφανίζεται στην κίνηση των θνητῶν ὄντων: πρόκειται για ενοποίηση και διαφοροποίηση. Ενοποίηση = η συδόμηση των τεσσάρων ριζωμάτων (*γένεσις*). Διαφοροποίηση = η παλινδρομική αποδόμησή τους (*ἀπόλειψις*).

Αυτό που ο Ηράκλειτος χαρακτήρισε ως ταυτόσημο (*διαφερόμενον - ζυμφερόμενον*, δεξ Ηρακλείτου αποσπ. Β10 και Β51), ο Εμπεδοκλής διακρίνει ως κάτι διπλό. Αυτή η διάκριση δεν εἶναι μηδαμινή. Σημαδεύει ως βαθύτερο χαρακτηριστικό των ζωντανῶν ὄντων τη διπτότητα, δηλαδή τον συνεχή αυτοδιχασμό και τον συνεχή ταυτισμό. Αυτός ο νόμος που διέπει τα ζωντανά, τα χαρακτηρίζει ως διττά· δεν πρόκειται σε τελική ἀνάλυση για νόμο, αλλά για *αντινομία*.

Σε ἕνα πρώτο επίπεδο ο Εμπεδοκλής φαίνεται εδώ να αναμετριέται με τα φαινόμενα της γέννησης και του θανάτου, αυτές τις ἔσχατες ἄκρες κάθε ζωής. Διαπιστώνει τώρα ὅτι ταιριάζει, βέβαια, στα θνητά ὄντα η ἔννοια *φύσις*, ὁμως ὄχι πια

²⁰ Εμπεδοκλή, ἀπόσπ. 17, 1-3. Πρόκειται κατά γενική παραδοχή για ἕνα από τα θεμελιωδέστερα χωρία του εμπεδοκλείου στοχασμού.

ως στατική ουσία και δομή τους, αλλά με μια καινούρια μορφή: ως *συμφύεσθαι* (δες στο απόσπ. 26,7: *συμφύντα*) και ως *διαφύεσθαι* (δες επανειλημμένα στο απόσπ. 17· στον στίχο 2: *διέφυ*, στον στ. 5: *διαφυομένων*, στον στ. 10: *διαφύντος*). Η ηρακλείτεια έκφραση *συμφερόμενον* - *διαφερόμενον* μεθερμηνεύεται και συγκεκριμενοποιείται ως *συμφυόμενον* - *διαφυόμενον*. Πρόκειται όμως άραγε για συδόμηση και αποδόμηση που γίνεται μια για πάντα, ή μήπως για ένα συνεχές και αδιάπτωτο χαρακτηριστικό; Μέσα στην έκφραση του αποσπ. 17,3: *δοιή... δοιή...* πρέπει να ιδωθεί ο αντινομικός χαρακτήρας που ενυπάρχει τόσο στη γέννηση όσο και στον θάνατο: η γέννηση δεν είναι μόνο συδόμηση των ριζωμάτων, γιατί προϋποθέτει μια πρωτύτερη αποδόμησή τους· ο θάνατος δεν είναι μόνο αποδόμηση των ριζωμάτων, γιατί είναι προϋπόθεση μελλοντικής συδόμησης· ακόμα και αυτές οι εσχατιές χαρακτηρίζονται λοιπόν από διττότητα. Χάρη στην ιδέα της μετενσάρκωσης²¹ ο Εμπεδοκλής διαβλέπει τη συνεχή ενότητα και τη συνεχή διαφορετικότητα της ζωής.

Αλλά σημαντικότερο είναι εκείνο το φιλοσοφικό επίτευγμα του Εμπεδοκλή, που αφορά το φαινόμενο που ο Ηράκλειτος είχε χαρακτηρίσει «αντίρροπη

²¹ Δες π.χ. Εμπεδοκλή αποσπ. 136-137 και 146-147. Ωστόσο ήδη μέσα στην εμπεδοκλεία θεωρία περί συνεχούς συμφιλίωσης και διαμάχης των ριζωμάτων προϋποτίθεται η ιδέα της μετενσάρκωσης των θνητών. Θεωρώ εθελουφλία το ότι πολλοί σημερινοί ερμηνευτές εξακολουθούν να μη βλέπουν τη συνάφεια των ριζωμάτων με τη μετενσάρκωση και μιλούν για μια έννοια «ψυχής» – που δεν υπάρχει στον Εμπεδοκλή!

συναρμογή» (*παλίντονος ἄρμονίη*). Αυτό κατά τον Ηράκλειτο είναι ένα ευρύτατο εμπειρικό φαινόμενο, που συναντάται χειροπιαστά μέσα στην ένταση που διαφαίνεται στη χορδή της λύρας και του τόξου: αυτή η ένταση προκύπτει βέβαια από αντίρροπες τάσεις, ωστόσο το αποτέλεσμα είναι η συναρμογή τους. Ο Εμπεδοκλής κάνει κι εδώ μια σοφή διάκριση: Η συναρμογή και η εναντίωση είναι δυο διαφορετικές δυνάμεις, που κυβερνούν και καθορίζουν τα ζωντανά όντα όχι ως ενιαίο φαινόμενο, αλλά μέσα σε μια αδιάκοπη εναλλαγή. Ο Εμπεδοκλής τις ονομάζει *φιλότης* και *νεϊκος*, δηλαδή «φιλία» και «διαμάχη», και τις ανάγει σε καθολικές αιτίες κίνησης (*causae moventes*) των ἔμβιων ὄντων.

Με τη Φιλία και τη Διαμάχη (ως προσωποποιημένες, και άρα ως θεϊκές δυνάμεις εξίσου «ζωντανές» με τα θνητά) δίνεται αρχικά απάντηση στα εμπειρικά φαινόμενα της γέννησης και του θανάτου. Πρωταρχική αιτία της γέννησης είναι η Φιλία, που ο Εμπεδοκλής την ονομάζει επίσης Αρμονία²² και Αφροδίτη²³. Πρωταρχική αιτία του θανάτου είναι η Διαμάχη, που ονομάζεται επίσης Δήρις²⁴ (ως αδήριτη, δηλαδή ακαταμάχητη αναγκαιότητα που δέρνει και γδέρνει τα ζωντανά) και Άρης²⁵. Έτσι δίνεται μια αποφασιστική απάντηση στο ερώτημα: Πώς γίνεται να εναλλάσσεται αδιάκοπα η ζωή γεννώμενη και φθειρόμενη, ενοποιούμενη και διαφοροποιούμενη; Ωστόσο γίνεται συνάμα σαφές από κάποιες σκόρπιες εκφράσεις, ότι κατά τον Εμπεδοκλή αυτοί οι «ρόλοι» της Φιλίας και της Διαμάχης δεν είναι κομμένοι δογματικά και μονόπλευρα,

²² Δες π.χ. αποσπ. 23,4 και 96,4.

²³ Δες π.χ. αποσπ. 22,5 και 76,4.

²⁴ Δες π.χ. απόσπ. 122,2: *δῆρις θ' αἱματόεσσα*.

²⁵ Δες απόσπ. 128, 1-3 σε αντίθεση προς την Αφροδίτη (= «Κύπρις»).

αλλά η Φιλία εκτός από αιτία γέννησης είναι και αιτία θανάτου²⁶, η Διαμάχη εκτός από αιτία θανάτου είναι και αιτία γέννησης²⁷. Αυτές οι δύο κινητήριες δυνάμεις δεν είναι ξεχωρες και άσχετες, αλλά συμβρίσκονται μέσα σε κάθε στιγμή ανθρώπινης ή άλλης ζωής, και τείνουν να κυριαρχήσουν στις ρίζες του έμβιου όντος, άγοντας και φέροντάς το στη ζωή ή στο θάνατο.

Αλλά εάν δεν είναι άσχετες, πώς σχετίζονται μεταξύ τους η Φιλία και η Διαμάχη; Μέσα στην απάντηση του Εμπεδοκλή παρέχεται μια νύξη που είναι στις ημέρες μας τόσο επίκαιρη όσο και πριν από δύομιση χιλιετίες. Η απάντηση προκύπτει και πάλι μέσα από εμβάθυνση σ' εκείνη την κεντρική έννοια ολόκληρης της Προσωκρατικής φιλοσοφίας: στην έννοια της κίνησης με το νόημα της αλλαγής. Ο Εμπεδοκλής δεν μιλά για *αλλαγή*, αλλά *εμ-βαθύνοντας* σ' αυτή την έννοια κάνει λόγο για ένα *εσώτερο* χαρακτηριστικό της: μιλά για *εν-αλλαγή*. Η απάντηση στο ερώτημα, που αφορά τη σχέση Φιλίας και Διαμάχης, έγκειται στην «εναλλακτικότητα».

²⁶ Δες π.χ. Εμπεδοκλή απόσπ. 17,4: «Η σύσμιξη γεννάει και καταστρέφει» (*σύννοδος τίκει τ' όλέκει τε*).

²⁷ Αυτό φαίνεται να διαπίστωσε ο Αριστοτέλης, θέλοντας ίσως να κριτικάρει την εμπεδοκλεία σύλληψη, τελικά όμως αναδεικνύοντας τον βαθύτερο χαρακτήρα της. Δες Αριστοτέλη, *Μετά τα Φυσικά* 100a 27 κ.ε.: «Φαίνεται ότι και η Διαμάχη, όχι λιγότερο από όσο η Φιλία, γεννά – όλα εκείνα που δεν αποτελούν το Ένα· γιατί όλα τα άλλα όντα [δηλ. τα φυτά, τα ζώα, οι άνθρωποι, οι θεοί] προέρχονται από τη Διαμάχη, με μοναδική εξαίρεση τον ένα θεό· ... γιατί εάν δεν υπήρχε Διαμάχη μέσα στα πράγματα, τα πάντα θα ήταν ένα» (= *δόξειε δ' αν ούθεν ήττον και τούτο (scil. τὸ νεῖκος) γεννᾶν ἔξω τοῦ ενός· ἅπαντα γὰρ ἐκ τούτου τᾶλλά ἐστι πλὴν ὁ θεός... εἰ γὰρ μὴ ἦν ἐν τοῖς πράγμασιν, ἐν ᾗ ἦν ἅπαντα*).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΕΜΠΕΔΟΚΛΗ

Τι θα πει αυτό; Είναι η εναλλαγή μια εντελώς καινούρια σύλληψη της αλλαγής, ή μήπως επαναλαμβάνει κοινούς τόπους; Το νόημα αυτής της καινοφανούς σύλληψης συμπεριλαμβάνεται μέσα σε ένα και μόνο στίχο (απόσπ. 17,6):

καὶ ταῦτ' ἀλλάσσοντα διαμπερὲς οὐδαμὰ λήγει.

Μεταφράζω:

«Κι αυτή η συνεχής εναλλαγή ποτέ δεν σταματάει».

Η μετάφραση αποδίδει με σαφήνεια ένα αισιόδοξο μήνυμα: Το νόημα της εναλλαγής έγκειται στον μη σταματημό, άρα στη διαιώνιση και στην αιωνιότητα. Και πράγματι, το «κοσμολογικό» και «βιολογικό» συμπέρασμα του Εμπεδοκλή συνίσταται στον άπαιτο χαρακτήρα μιας αδιάκοπης εναλλαγής²⁸. Αλλά πώς προκύπτει αυτό το συμπέρασμα; Το εμπεδόκλειο χωρίο λέει πολύ περισσότερα από όσα πετυχαίνει να αποδώσει μια απλή μετάφραση.

²⁸ Μεταφράζω τον παραπάνω στίχο κάπως ελεύθερα, έτσι ώστε δεν γίνεται σαφές ότι ως υποκείμενο της εναλλαγής νοούνται εδώ τα τέσσερα θάνατα ριζώματα. Ωστόσο από άλλα χωρία φανερώνεται ότι ο Εμπεδοκλής επεκτείνει την έννοια της εναλλαγής και στα θνητά όντα (δες π.χ. απόσπ. 35, 15 όπου τα θνητά νοούνται ως αποτέλεσμα εναλλαγής προς τα θάνατα ριζώματα· αυτή είναι σε τελική ανάλυση η εξήγηση τού πώς τα θνητά δεν πεθαίνουν) και στις δύο κινητήριες δυνάμεις, τη Φιλία και τη Διαμάχη (δες π.χ. απόσπ. 17, 7-8 = απόσπ. 26, 5-6: *ἄλλοτε μὲν φιλότητι... ἄλλοτε δὲ... νεΐκεος ἔχθει*· αυτό το νόημα έχει και το ερωτικό-πολεμικό παιχνίδι που περιγράφεται ανάμεσά τους στο απόσπ. 35, 12-13: όταν η μια από τις δυο «υπεκφεύγει», τότε η άλλη «επέρχεται»). Ο Εμπεδοκλής δέχεται μια κυριολεκτικά καθολική εναλλαγή των πάντων, που όμως έχει σίγουρα τις βαθύτερες αιτίες της στην εναλλαγή Φιλίας-Διαμάχης.

Γιάννη Τζαβάρα

Ο παραπάνω στίχος είναι κατά βάθος μια περιεκτικότερη πραγματεία πάνω στο νόημα της αλλαγής. Ο Εμπεδοκλής ετυμολογεί, κι έτσι ανακαλύπτει το αληθινό νόημα της αλλαγής ως *α* (στερητικό) + *λήγειν*: όσα αλλάσσουν εναλλασσόμενα, είναι αυτά που δεν παραιτούνται με το να γίνουν χαλαρά (= *λαγαρά* > *λήγοντα*), αλλά διατηρούνται με αμείωτα εν-αλλασσόμενη έν-ταση τείνοντας εξακολουθητικά το ένα προς τα έγκατα του άλλου, κι έτσι αδιάπτωτα αντικαθιστάμενα το ένα από το άλλο. Η εις βάθος νοούμενη αλλαγή, η εν-αλλαγή, έγκειται στο *οὐδαμὰ λήγειν*. Αλλά αυτό δεν είναι το μόνο συμπέρασμα του Εμπεδοκλή. Στο κέντρο του στίχου του και του στοχασμού του στέκεται η λέξη *διαμπερές*. Αυτό το επίρρημα, που με κάποια βιασύνη θα μπορούσε απλά να μεταφραστεί «συνεχώς», έχει ως συνθετικό του όχι το συν-(έχεσθαι) αλλά το *διά-*. Αυτή η λέξη είναι σημαντική για τον Εμπεδοκλή, επειδή σημαδεύει τον «*διά-φερόμενο*» και «*διά-φύομενο*» χαρακτήρα των όντων που κυριαρχούνται από τη Διαμάχη. Αλλά εδώ προέχει να διασαφηνιστεί το νόημα της εναλλαγής, και ο Εμπεδοκλής επιμένει ότι αυτό το νόημα είναι η *διά-αλλαγή*, η *πέρα για πέρα*²⁹ πραγματωνόμενη αλλαγή των εναλλασσόμενων. Αυτό γίνεται σαφές από το απόσπ. 17,12 όπου ο

²⁹ Αυτό είναι τελικά το νόημα που παρέχει ο Εμπεδοκλής στην έννοια του *πέρατος* μέσα από το επίρρημα *διαμπερές*. Τα *πέρατα*, και άρα η γέννηση και ο θάνατος των θνητών, συνίστανται στην *πέρα για πέρα* αλληλοδιαπέρασή τους. Η γέννηση περνά μέσα από το θάνατο και τον ξεπερνά· ο θάνατος διαπερνά τη γέννηση και μόνο *έτσι* την καθιστά «*απέραντη*». Το φαινόμενο της αδιαχώριστης συναρμογής γέννησης και θανάτου αποτελεί μια σφαιρικότητα (στην ορολογία του Εμπεδοκλή: *σφαῖρος*), της οποίας κύριο χαρακτηριστικό είναι η απεραντοσύνη (δες απόσπ. 28, 1-2: *ἀπείρων σφαῖρος*).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΕΜΠΕΔΟΚΛΗ

Εμπεδοκλής επαναλαμβάνει τον παραπάνω στίχο μεταβάλλοντας τη λέξη *ἀλλάσσοντα* σε *διαλλάσσοντα*:

ἦ δὲ διαλλάσσοντα διαμπερὲς οὐδαμὰ λήγει.

Το νόημα γίνεται τώρα σαφέστερο. Το βαθύτερο χαρακτηριστικό της εναλλαγής είναι το *διά-*, η πέρα για πέρα διεξαγόμενη αλλαγή. Και μόνο κατά το μέτρο που τα θνητά ζωντανά όντα και τα θεϊκά ριζώματά τους αλλάζουν και εναλλάσσονται πέρα για πέρα, ενοποιούμενα μέσω φιλίας και διασκορπιζόμενα μέσω διαμάχης, κατορθώνουν να μη λήγουν ποτέ. Συμπέρασμα: *Εάν τα πολλά δεν γίνουν Ένα, εάν το Ένα δεν γίνει πολλά, εάν δηλαδή δεν υπάρξει ριζική εναλλαγή, δεν υπάρχει πραγματική διαιώνιση.* Αυτό το εκρηκτικό εμπεδόκλειο δίδαγμα, όπου εκρήγνυται τόσο ο παρμενίδειος μονισμός όσο και ο ηρακλείτειος πλουραλισμός, είναι ίσως ό,τι πιο κορυφαίο έχει να μας προσφέρει η προσωκρατική διανόηση.